

ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОГО ПРАВА В РУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (IX–XIII СТ.)

PECULIARITIES OF THE RECEPTION OF ROMAN LAW IN THE KYIVAN RUS (IX–XIII CENTURIES)

Крижевський А.В., к.і.н.,
асистент кафедри теорії та історії права та держави

Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснено аналіз особливостей рецепції римського (візантійського) права в Руській державі та її впливу на розвиток українського права в досліджуваній період. Обґрунтованість теоретичних положень та висновків забезпечено шляхом використання сукупності філософських, загальнонаукових та спеціальних наукових методів, а саме: історико-правового, порівняльно-правового, історико-функціонального, формально-юридичного, герменевтико-правового тощо. Акцентовано увагу на особливостях східноєвропейського типу рецепції римського права. Виокремлено шляхи впливу Візантії на державно-правові інститути Русі: успішні військові походи слов'ян проти імперії, активні торгові зносини та прийняття християнства. Зауважено, що формуванню цілісної системи українського права в період Руської держави сприяло освоєння римо-візантійської правової спадщини, зокрема «Номоканону» та «Еклоги». Зроблено висновок, що рецепційоване римське право, у його візантійській обробці, в Руській державі відіграло подвійну роль: з однієї сторони воно впливало на формування правової традиції й було зразковою правовою системою, на яку орієнтувалося місцеве законодавство в ідеологічних та структурних аспектах, а з іншої сторони, певні норми римо-візантійського права змінювалися та адаптувалися до реалій життя руського суспільства, проникаючи в правові збірники Русі загальнодержавного значення. Обґрунтовано, що повного запозичення візантійської правової моделі не відбулося, а рецепційовані норми римо-візантійського права піддавалися глибокому переосмисленню. Доведено, що процес рецепції римського (візантійського) права розпочався ще в IX ст., однак його найбільш активна фаза протікала після прийняття християнства. Встановлено, що на відміну від римського приватного права, яке активно запозичувалося, перероблялося і використовувалося для регулювання суспільних відносин в Руській державі, право публічне в IX–XIII ст. рецепційоване не було.

Ключові слова: рецепція, римське право, Русь, руське право, Руська Правда, Номоканон, Еклога, русько-візантійські договори.

The article analyses the peculiarities of the reception of Roman (Byzantine) law in the Rus state and its influence on the development of Ukrainian law in the period under study. The validity of theoretical propositions and conclusions is ensured by using a set of philosophical, general scientific and special scientific methods, namely: historical-legal, comparative-legal, historical-functional, formal-legal, hermeneutic-legal, etc. Attention is focused on the peculiarities of the Eastern European type of reception of Roman law. Ways of influence of Byzantium on the state and legal institutions of Rus are singled out: successful military campaigns of the Slavs against the empire, active Christian trade relations and adoption. It is noted that the formation of the target system of Ukrainian law during the period of the Rus state contributed to the development of the Roman-Byzantine legal heritage in Ruthenia, in particular the "Nomocanon" and "Eclogue". It was concluded that the received Roman law, in its Byzantine processing, developed a double role in the Kyivan Rus: on the one hand, it influenced the formation of the legal tradition and was an exemplary legal system, which was oriented to local legislation in ideological and structural aspects, and on the other hand. Certain norms of Roman-Byzantine law were changed and adapted to the realities of life in Rus society, entering the legal collections of Rus of national significance. It was substantiated that the complete borrowing of the Byzantine legal model did not take place, and the accepted norms of Roman-Byzantine law were subjected to a deep rethinking. It has been proven that the process of reception of Roman (Byzantine) law began as early as the 9th century, but its most active phase occurred after the adoption of Christianity. It was established that unlike Roman private law, which was actively borrowed, revised and used to regulate social relations in the Rus state, public law in the 9th-13th centuries, was not received.

Key words: reception, Roman law, Rus, Ruthenia, Rus' Law, Russkaya Pravda, Nomocanon, Eclogue, Rus-Byzantine treaties.

Активізація євроінтеграційних процесів ставить перед Україною багато викликів, одним із яких є імплементація численних норм права Європейського Союзу в правову систему України. Історія нас вчить, що просте й сліпе запозичення чужих правових моделей, без урахування місцевих культурно-історичних, національних і духовних особливостей, не принесе очікуваних результатів. Дослідження впливу римського права на формування правового поля і державницьких засад України-Руси й аналіз взаємодії звичаєвого права Русі з візантійським (римським) правом дозволить глибше зрозуміти діалектику розвитку українського права. Це в свою чергу сприятиме успішній євроінтеграції та гармонізації вітчизняного законодавства з правом Європейського Союзу.

Історіографія. Проблеми впливу рецепції римського права на формування українського права періоду Русі, присвячені роботи вчених як XIX – початку XX ст. (К. Неволіна, О. Єфіменко, І. Рожкова, Р. Лашенка тощо) і радянських часів (Л. Мілова, Я. Шапова, С. Юшкова тощо), так і сучасних науковців (С. Гринька, Р. Дігтяра, Ю. Задорожного, Є. Харитоновна, О. Харитонові та ін.). Роботи Є. Харитоновна, О. Харитонові [12], С. Гринька [1] та Р. Лашенка [6] дозволяють на концептуальному та доктринальному рівні зрозуміти проблеми рецепції римського права в Руській державі. Дослідження Ю. Задорожного [4]

видається дуже цікавим з точки зору наочного співставлення норм римського права і положень «Руської Правди». Тематично найбільш близька до порушеної в цій розвідці проблеми є стаття Р. Дігтяра [2]. Однак попри багатообіцяючу назву, Р. Дігтяр без належної аргументації лише констатує наявність значного впливу римського права на процеси українського державотворення IX–XV ст., а значна частина статті стосується дотичних до основної проблеми питань. Незважаючи на масивний історіографічний доробок з поставленої проблеми, у сучасній історико-правовій науці остаточно не вирішено питання щодо ступеню впливу, значущості та перебігу рецепції римського (візантійського) права в Руській державі.

Метою дослідження є історико-правовий аналіз особливостей рецепції римського (візантійського) права в IX–XIII ст. та її впливу на розвиток державно-правових інститутів Русі.

Виклад основного матеріалу. Рецепція права (від лат. *receptio* – прийняття) – відродження, сприйняття ідей, принципів та положень системи права минулих епох новою системою права [9]. Таким чином, під рецепцією римського права розуміють процес запозичення і засвоєння римських юридичних концепцій, поглядів, понять і конструкцій окремими правовими системами. Розпочався цей процес у середньовічній Європі й Україна не була осторонь від нього.

Зазначимо, що Русь сприйняла не чисте римське право, а його візантійську переробку, яка поступалася оригіналу з формально-юридичного погляду. Тобто поняття й термінологія візантійського права були порівняно невизначені, розпливчасті, мали більш «дискусійний» характер. Це може слугувати підставою заперечення впливу саме римського права на українське. Однак, по-перше, потрібно розуміти що вся середньовічна рецепція ґрунтувалася саме не на класичному римському праві, а на його візантійському опрацюванні – законодавстві імператора Юстиніана. А по-друге, основним джерелом рецепційованих на Русі візантійських збірок («Еклога», «Прохірон», «Номоканон») також було законодавство Юстиніана. Проте як зазначають С. Гринько [1, с. 10] та Є. Харитонов [11, с. 42] рецепція римського права на Русі все ж таки мала низку виразних особливостей, що дозволяє говорити про особливий східноєвропейський тип рецепції. Він має низку відмінностей порівняно із західноєвропейським варіантом. Східноєвропейський тип рецепції римського права, на думку С. Гринька [1, с. 12], характеризують наступні ознаки: більш тривалий термін перебігу; сприйняття римського права через церковне опрацювання; рецепційовання ідей римського права без імплементації теоретичної частини та складних юридичних конструкцій тощо. Окрім того, першоджерелом запозичення норм римського права на Русі був не «Corpus Iuris Civilis», а його візантійське переосмислення – «Еклога», «Прохірон» та інші.

Оскільки право у молодих державах на ранніх етапах свого творення виступає основою організації державної влади, встановлюючи та закріплюючи структуру цієї влади, то рецепція візантійського (римського) права – це важливий механізм становлення ранньої політико-правової системи Русі. Взагалі вплив Візантії на державно-правові інститути Русі пов'язаний з трьома ключовими аспектами: успішними військовими походами проти імперії, активними торговими зносинами та прийняттям християнства. Розглянемо кожен з цих аспектів більш детально.

Проникнення римського права в слов'янське суспільство розпочалося з притоком достатньої кількості рабів із Візантії, захоплених під-час військових набігів. Про їхню присутність на території слов'янських державних утворень свідчать численні візантійські джерела VI–VII ст. Культурно-правовий рівень у слов'ян був нижчим, ніж у захоплених ними візантійських рабів, тому їх асиміляція (повна чи часткова) слов'янськими племенами певним чином призвела до впровадження в повсякденне життя елементів іноземної культури, у тому числі й правової.

Передача Візантією східним слов'янам правових практик регулювання суспільних відносин та досвіду управління державою почалася в IX ст., коли після успішних військових походів слов'ян між ними та імперією були укладені перші договори. Перша воєнна акція росів (русинів) проти Візантії фіксується в межах 838–839 рр. Мова йде про похід на Пафлагонію з її головним містом Амастридою. Наслідком воєнних дій стало укладення локального миру (Амастраський мир), що став першим офіційно визнаним договором язичницької Русі з греками. Умовами договору передбачалося звільнення полонених, припинення пограбування християнських храмів, припинення режиму насильства й образ, встановлених русинами на захоплених ними територіях Візантійської імперії. В 860 р. між київським князем Аскольдом та Візантією було укладено ще один договір, наслідком якого було хрещення самого князя, імовірно, з певною кількістю дружинників і народу. Ця акція була спрямована на зміцнення міжнародного становища Руської держави. [5, с. 21–22].

Більш тісніше знайомство слов'ян з візантійським правом відбувалося у зв'язку із зміцненням торговельних та політичних зв'язків у X ст., про що свідчать нові договори Русі з Візантією. У «Повісті минулих літ» збереглися тексти чотирьох русько-візантійських договорів: договори

князя Олега 907 та 911 рр., договори князя Ігоря 945 р. та князя Святослава 971 р. В першу чергу вони закріпили умови миру між русинами та греками та унормували торгові зносини. Ці договори містять також і норми міжнародного права. У договорі князя Ігоря 945 р. наявні положення, які забороняли руському князю поширювати свою владу на Корсунську землю, а грецьким рибалкам дозволялося ловити рибу в гирлі Дніпра [6, с. 31]. Окрім того, в договорах 911 та 945 рр. наявні норми також кримінального, процесуального та міжнародного приватного права. Зокрема визначалися міра покарання та порядок переслідування за такі злочини, як убивство, крадіжка.

Зазначимо, що в русько-візантійських договорах відображені норми візантійського (римського) права. Наприклад, науковці переконані, що саме за візантійським наповненням до договору 911 р. було внесено римську норму карного права «quadruple», за якою, відкрита крадіжка каралася вчетверо, тобто поверталася викрадена річ і ціна викраденої речі в потрібному розмірі: «...Если же вор отдастся без сопротивления в руки того, у кого совершил кражу, и будет им связан, то пусть возвратит то, на что осмелился посягнуть, в тройном размере» (§ 6 Договору 911 р.) [14, с. 12]. За вбивство передбачалося покарання у вигляді смертної кари. Як стверджує Р. Лашенко, смертна кара за вбивство – це норма не руського походження, а радше запозичена з візантійського права [6, с. 30].

§ 12 русько-візантійського договору 911 р. підтверджує існування «челядинів», тобто рабів: «Если русский челядин будет украден или убежит или будет насильно продан и русские начнут жаловаться, то пусть подтвердится это показаниями челядина и (тогда) русские его возьмут» [14, с. 13]. Однак Р. Лашенко, посилаючись на М. Костомарова, вказує, що положення договорів Олега й Ігоря свідчили про прагнення руських князів заборонити продавати «челядин», а отже, прагнення ліквідувати рабство як таке [6, с. 32] або ж унормувати його в руслі візантійського (римського) законодавства. Зазначимо, що остаточно його ліквідація відбудеться лише з прийняттям християнства, про що мова буде йти далі. Таким чином, у русько-візантійських договорах мають місце як норми візантійського права, так і «законои руські», що свідчить про взаємні контакти цих систем у той період.

Однак широка рецепція візантійського права стала можлива лише після знайомства з джерелами права Візантії. Радянський вчений Л. Мілов довів, що на Русі в кінці X – на початку XI ст. було зроблено переклад нової на той час редакції повного тексту «Еклоги» (Ecloga privata) (див: Мілов Л. В. О древнерусском переводе византийского кодекса законов VIII века (Эклоги). *История СССР*. 1976. № 1. С. 142–163). А з часів князя Ярослава Святославовича на Русі почав функціонувати потужний перекладацький центр. Літописець під 6545 (1037) роком зазначав, що «... и книгам прилежа, и почитая е часто в ноши и в дне. И собра писце многы и прекладаше от грек на словенское писмо. И списаша книги многы, ими же поучашеся вернии людье нас лажаются ученья божественаго... Велика бо бываеь полза от ученья книжного; книгами бо кажеш и учиши есмы пути покаяню, мудрость бо обретаем и въздержанье от словес книжных. Се бо суть реки, напаяюще вселеную, се суть исходиша мудрости; книгам бо есть неищетная глубина; ... » [8, с. 65]. Цьому центру, до якого входило певне коло людей, що були освічені в слов'янській писемності, а також володіли грецькою й латинською мовами, Ярослав доручав здійснювати переклади.

Кількість перекладеної юридичної літератури невідома, однак можна припустити, що Ярослав через читання й ознайомлення із перекладами пізнавав і римо-візантійські поняття про державний лад і свої обов'язки як християнського правителя [3, с. 39]. Це відобразилось потім і у «Руській Правді» – зводі правових норм, частина яких була рецепційована з візантійського права.

Проте головним фактором й причиною рецепції візантійського (римського) права є прийняття християнства. Після хрещення Русі рецепційоване візантійське право поглибило і збагатило руське (українське) право новими юридичними поняттями, дало поштовх розвитку вітчизняного законодавства Княжої доби. Воно вплинуло на формування правової традиції й стало зразковою правовою системою, на яку орієнтувалося місцеве князівське законодавство (в першу чергу в ідеологічних та структурних аспектах). Під впливом ідеології державного віросповідання відбувається еволюція князівської влади: князь стає головним суддею і основним захисником правди і справедливості в державі.

Потрібно відзначити, що християнство пом'якшило характер правових відносин на Русі в руслі теорії римського права. Наприклад проблема рабства, що існувала в Руській державі. Завдяки діяльності митрополита Іоанна, в руслі візантійського (римського) законодавства було заборонено продавати рабів із християн у «погані» країни. За порушення цієї норми продавців відлучали від церкви [7, с. 42].

Взагалі візантійська церковна культура призвела до формування слов'янської писемності, а в Руській державі з'явилося стабільне «писане» право. Разом із християнством до Русі почали активніше проникати збірники візантійського права. В першу чергу церковна організація та управління, засновані на дотриманні стабільних і складних релігійних канонів, вимагали письмової фіксації правового порядку в державі. Одним із перших джерел права на Русі стали вище згадані договори з Візантією. Надалі руські князівства почали продукувати свої власні писемні джерела права, які містили прямі запозичення з права Візантійської імперії («Номоканона», «Еклоги», «Прохірона» та ін., і навіть обраних глав Кодексу, Дигест та Новел Юстиніана).

В першу чергу в процесі християнізації рецепція римського права відбувалася шляхом поширення літератури церковного характеру. Яскравим прикладом є активне поширення на території Русі «Кормчої книги» (слов'янський варіант візантійського «Номоканону»), яка використовувалася до XIX ст. «Номоканон» також було покладено в основу ухвалених у XI ст. церковних статутів князів Володимира та Ярослава. Ці статuti внесли важливі нововведення у руське фінансове, сімейне, кримінальне право. Зокрема, у них було встановлено право церкви на десятину і підсудність церковних людей суду самої церкви [13, с. 41].

Для розробки князівського світського законодавства широко використовувався збірник «Еклога», що містив здебільшого норми приватного права. «Еклога» стала першим офіційним зводом законів Візантії. Написана грецькою мовою вона була доступною для населення імперії того часу. «Еклога» містила норми візантійського кримінального та цивільного права.

Рецепційоване римське право певною мірою слугувало джерелом «Руської Правди». Беззаперечно, в її основу було покладено норми руського звичаєвого права, однак чимало положень мають безсумнівну схожість із нормами римського права в його візантійській інтерпретації. А це свідчить про рецепцію окремих законів із візантійського законодавства, особливо «Еклоги». Погоджуємося із аргументами Ю. Задорожного [3, с. 50], що у статтях «Руської Правди» щодо регулювання майнових та зобов'язальних відносин помітний відчутний вплив рецепції римського права. Простежується подібність не лише тих чи інших видів договорів (міни, позики, зберігання тощо), а й підстав для їх виникнення (на основі договору чи делікту), забезпечення виконання зобов'язань (неустойка, застава, завдаток) тощо. Законні обмеження щодо стягнення відсотків за договором позики у «Руській Правді» з великою долею ймовірності також мають римське коріння.

Еволюція давньоруського сімейного права пов'язане з прийняттям християнства і з безпосереднім впливом візантійського права і традицій. Право Русі завдяки рецепції практично повністю запозичало положення римського і канонічного права, що регулює сімейні правовідносини, й перетворило їх на діючу галузь права. Шлюб став розглядатися як таїнство, поєднання чоловіка та дружини з метою продовження роду людського. З огляду на це у постановках про опіку та спадкування в «Руській Правді» простежується сильний вплив візантійського права [10, с. 285].

Варто зазначити, що звичаєве право Русі багато в чому суперечило християнській моралі та нормам церковного права. З поширенням християнської віри церква зміцнює свої позиції й намагається нав'язувати власні канони для регулювання суспільних відносин, які різняться із традиційними звичаями слов'ян. Стійкість та міцність правового звичаю Русі перетворила гармонізацію місцевого права й візантійських церковних канонів, що містилися в «Номоканонах» та «Еклозі», в досить складне завдання для влади.

Наприклад, смертна кара, яка не є типовим покарання для руського права, у XVII титулі Еклоги зустрічається дуже часто, як санкція за той чи інший склад злочину. Деякі дослідники висувають теорію, що Володимир Святославович зробив жорстку спробу впровадження цих покарань в судочинство Русі, яка зрештою виявилась невдалою, і князь змушений був відступити. (див: Милов Л. Легенда или Реальность? (О неизвестной реформе Владимира и Правде Ярослава). *Древнее право. Ivs antiquum*. М.: Спарк, 1996. № 1. С. 201–218). Не вдаючись в дискусію щодо реальності цієї реформи на Русі за правління Володимира, можна зазначити, що до місцевого права після переосмислення і відповідної переробки запозичувалися лише найнеобхідніші положення римо-візантійського права. Підтвердженням цієї тези може слугувати порівняння ст. 94 «Руської Правди» та § 7 II титула «Еклоги». Розробляючи нові правові норми щодо регулювання майнових прав сиріт та правового режиму майна, про яке не йдеться в заповіті, руський законодавець використав положення візантійського права, взявши за основу звичаєве право Русі.

Таким чином, відбувалося осмислення, опрацювання й зрештою рецепціювання лише окремих положень кодексів візантійського (римського) приватного права, наприклад, «Еклоги». Тому рецепція римського права не була простою компіляцією, а в значній мірі стала доктринальним опрацюванням візантійського права, й супроводжувалася його глибоким переосмисленням як нерозривної частини християнської культури.

На останок варто відмітити ще одну важливу, можливо навіть ключову, деталь впливу рецепції римського права на державно-правові інститути Русі. В Руській державі в IX–XIII ст. зовсім не прижилася візантійська модель спадкової монархії з необмеженою владою правителя. Однак згодом вона знайде сприятливий ґрунт на північно-східних окраїнах Русі, й буде в гіпертрофованому вигляді втілена в державно-правову практику Московії.

Висновки. Рецепційоване візантійське (римське) право в Руській державі відіграло подвійну роль. З однієї сторони воно впливало на формування правової традиції й було зразковою правовою системою, на яку орієнтувалося місцеве законодавство (в першу чергу в ідеологічних та структурних аспектах). Однак повного запозичення візантійської правової моделі не відбулося.

З іншої сторони, певні норми римо-візантійського права змінювалися та адаптувалися до реалій життя руського суспільства, проникали в правові збірники Русі загальнодержавного значення і застосовувалися в місцевому судочинстві. Русини, запозичуючи елементи чужої ім культури, своєрідно переробляють їх, пристосовуючи до своїх потреб. Тому рецепцію візантійської правової спадщини, як нерозривної частини християнської культури, на Русі супроводжувало глибоке переосмислення.

Оскільки рецепція можлива лише тоді, коли вже складалася правова система, яка її потребує, то запозичення відбувалася в міру визрівання необхідних умов та потреб у привнесенні чужих норм права. Процес рецепції візантійського (римського) права розпочався ще в IX ст., однак його найбільш активна фаза протікає після прийняття християнства.

На наш погляд, «Номоканон» та «Еклога» стали для Русі важливим сегментом освоєння правової візантійської

спадщини, що сприяло формуванню цілісної системи українського права. Норми, взяті з Еклоги у видозмінній формі, ми можемо побачити в ряді статей Розлогої редакції «Руської Правди».

Якщо візантійське (римське) приватне право активно запозичувалося, перероблялося і використовувалося для регулювання суспільних відносин в Руській державі, то право публічне, концепція необмеженої влади спадкового монарха зокрема, в IX-XIII ст. рецепційоване не було.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гринько С. Значення типології рецепції римського права для правових систем європейських країн. *Приватне право і підприємництво*. 2014. Вип. 13. С. 9–13.
2. Дігтяр Р. Вплив римського права на формування української державності періоду IX–XV століття. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2021. № 2(16). С. 168–175. DOI: <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2021.2.15>
3. Ефименко А. История украинского народа / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В. Смолий. К. : Лыбидь, 1990. 512 с.
4. Задорожний Ю. «Руська правда» і римське право: порівняльний аспект. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 1 (87). С. 49–53.
5. Захарченко П., Мірошниченко М. Історико-правові аспекти формування Української держави. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2022. № 4(123). С. 18–24. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2022/4.123-3>.
6. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Т. 1: Княжа доба. Прага : Наклад Українського університету в Празі, 1923. 150 с.
7. Неволин К. Полное собрание сочинений К.А. Неволина. Т. 5: История российских гражданских законов. Ч. 3, Книга вторая об имуществе. Раздел третий о правах на действия лиц и раздел четвертый о наследстве. Санкт-Петербург : тип. Э. Праца, 1858. XII, 524 с.
8. Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянно Историко-Археологической комиссией. Том I. Издание 1-е. Лаврентьевская и Троицкая летописи. СПб. : тип. Э. Праца, 1846. : 392 с.
9. Рецепція права. *Юридична енциклопедія*: [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 5: П–С. 2003. С. 307.
10. Рожков И. Очерки юридического быта по Русской Правде. *Журнал Министерства народного просвещения*. Часть СССХIV. 1897 (декабрь). С. 263–329.
11. Харитонов Є. Рецепція римського приватного права: теоретичні та історико-правові аспекти. Одеса : Балтська районна друкарня, 1997. 287 с.
12. Харитонов Є., Харитонova О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського: чинники, передумови та деякі результати. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 14–24.
13. Шпиталенко Г., Горай О., Барановська Т. Вплив рецепції римського приватного права на формування законодавства Київської Русі: історико-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 39–43. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/8>
14. Юшков С. (отв. ред.) Памятники русского права. Вып. 1: Памятники права Киевского государства. X–XII вв. Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1952, XVI+287 с.